

1. ОСОБЛИВОСТІ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

1.1. Особливості організації освітнього процесу в умовах воєнного стану: рекомендації міжнародних організацій

*О. І. Локшина,
член-кореспондент НАПН України,
завідувач відділу порівняльної педагогіки
Інституту педагогіки НАПН України*

*О. М. Шпарик,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
відділу порівняльної педагогіки
Інституту педагогіки НАПН України*

Повномасштабна війна рф проти України, розпочата 24 лютого 2022 р., зупинила інноваційний розвиток країни, зруйнувала мирне життя громадян, забрала право на якісну освіту у школярів, а у педагогів – можливість викладати в умовах безпеки та гідності. За інформацією Офісу Генерального прокурора України у період з 24 лютого по 18 серпня 2022 р. (без повного врахування з місць активних військових дій) загинула 361 дитина, 714 – отримали поранення різного ступеня важкостіⁱ. За даними МОН України 2300 закладів освіти постраждали від бомбардувань та обстрілів, 286 з них зруйновано повністюⁱⁱ. Окрім того, за даними ЮНІСЕФ, починаючи з 2014 р., за вісім років агресії рф проти України на українському Донбасі пошкоджено чи зруйновано 750 шкілⁱⁱⁱ.

Війна має жахливі наслідки для освіти. До безпосередніх з них ЮНЕСКО відносить:

– численні загибелі працівників освіти, учнів, студентів та управлінців через вибухи та стрілянину в місцях скупчення великої кількості людей, таких як входи до університетів та шкіл, ігрові майданчики та офіси, або на масштабних заходах, таких як протести чи на транспортних засобах, що перевозять персонал на роботу та з роботи;

– цілеспрямовані вбивства окремих працівників освіти, учнів, студентів та профспілкових працівників з вогнепальної зброї, як правило, у класі чи дорогою на роботу та з роботи;

– знищення навчальних корпусів / інфраструктури шляхом дистанційно вибухів, підпалів, пограбувань;

– незаконне затримання, «зникнення», катування вчителів, науковців та профспілкових діячів;

– викрадення учнів, студентів, викладачів і посадових осіб збройними силами з метою поширення терору, примусового вербування дітей - солдатів, а також викрадення та / або гвалтування школярів та вчителів збройними силами»^{iv}.

Серед довготривалих негативних наслідків ЮНЕСКО, передусім, виокремлює:

- вимушений відтік «мізків» та втрата академічного досвіду через від'їзд освітян, науковців та управлінців;
- труднощі з набором вчителів через незахищеність та міграцію;
- деградація інституцій післядипломної педагогічної освіти та самого процесу підготовки вчителів;
- порушення циклів освіти, що сприяє формуванню покоління неосвічених і розчарованих молодих людей з обмеженим доступом до можливостей працевлаштування;
- погіршення стану соціально-економічних інвестицій через розмивання вартості поточних інвестицій та призупинення нових інвестицій в освітню галузь;
- придушення свободи слова вчителів шляхом загроз профспілковим працівникам, що так само може негативно вплинути на якість освіти;
- зниження якості та актуальності вищої освіти та проведення досліджень, розроблення винаходів, продукування інновацій внаслідок зменшення академічної свободи;
- ідеологічні, культурні та соціальні наслідки заборони та обмеження освіти, особливо для дівчат і маргіналізованих груп населення, що створює соціальну, політичну та економічну ізоляцію та незахищеність;
- проблема формування нових когорт освічених громадян, майбутніх науковців та людських ресурсів для розвитку^v.

До психологічних наслідків відносять:

- ментальні та психічні розлади дітей, які мають такі симптоми посттравматичного стресу як емоційна нестабільність, проблеми зі сном та нічні жахіття, замкнутість та підозрілість, дратівливість, агресивність, тривожне збудження, втрата здатності зосереджуватися, пасивність, депресія, параноя, підвищення ризику суїциду;
- небажання / відмову учнів повертатися до навчання (через пропущені роки навчання учням доводиться повертатися до класу з дітьми молодшого віку, що формує відчуття дорослості та зменшує бажання здобувати освіту; дітям-біженцям потрібен час, щоб адаптуватися до нового середовища, що також зменшує бажання відвідувати школу)^{vi}.

З метою пом'якшення негативних наслідків мілітарних атак міжнародні організації наголошують на важливості неперервності освіти в умовах кризових ситуацій. «Освіта є основоположним елементом розвитку та повної реалізації прав і свобод людини» – наголошується в Декларації про безпеку шкіл, яка є міжурядовим політичним зобов'язанням, що розроблено в рамках ООН задля захисту учнів, студентів, викладачів, шкіл та університетів від наслідків збройних конфліктів. «Освітня система може допомогти захистити дітей та молодь від смерті, травм та експлуатації; пропонуючи чіткий розклад та стабільність, вона може полегшити психологічний вплив збройного конфлікту та забезпечити доступ до інших життєво важливих послуг...

Продовження освіти може забезпечити людей життєво важливою інформацією про здоров'я, а також рекомендаціями про конкретні ризики в суспільствах, що знаходяться у стані збройного конфлікту»^{vii}.

Забезпечення навчання в умовах війни є складним завданням як для міністерства освіти, так і безпосередньо для надавачів освітніх послуг.

Практичний посібник [Що можуть зробити школи, щоб захистити себе від нападів та від використання у військових цілях](#) (What Schools Can Do to Protect Education from Attack and Military Use) (2016)^{viii}, що розроблений Глобальною коаліцією на захист навчальних закладів від нападів, містить пропозиції щодо організації освітнього процесу в школах в рамках семи сценаріїв.

У рамках сценарію 1) **Беззбройні заходи фізичного захисту** пропоновані заходи включають:

- залучення незброєної охорони;
- створення комітетів з безпеки;
- спорудження фізичної інфраструктури (наприклад, підземні укриття (бункери) або захисні стіни навколо шкіл);
- забезпечення охоронної присутності та супроводу;
- розселення учителів / учнів;
- навчання та мобілізація громади;
- заходи із захисту від гендерного насильства (наприклад, кодекси поведінки працівників освіти).

У рамках сценарію 2) **Збройні заходи фізичного захисту** пропонується залучати озброєну охорону і патрулі з метою захисту вчителів, учнів і шкільної інфраструктури та для надання школам засобів самозахисту, а також озброєння вчителів.

У рамках сценарію 3) **Переговори як стратегія захисту освітніх установ** акцентується доцільність (у разі неможливості прямих переговорів) залучення третьої сторони (яка користується довірою чи є прийнятною для всіх зацікавлених сторін), або проведення переговорів у формі човникової дипломатії.

У рамках сценарію 4) **Системи раннього попередження / сповіщення**, пропонується інформування у реальному часі про загрози або про фактичні напади на школи. Зокрема, у разі отримання попередження про можливі напади, пропонується тимчасове закриття шкіл, переведення школярів у навчальні заклади в безпечних районах або організація альтернативних способів надання освіти. Для забезпечення комунікації між шкільними адміністраціями, комітетами з безпеки шкіл, родинами, міністерствами та силами безпеки пропонується використовувати текстові повідомлення за допомогою мобільних телефонів, активувати інші механізми реагування.

У рамках сценарію 5) **Альтернативні способи надання освіти** пропонується:

- переміщення місць надання освіти;
- створення шкіл в приміщеннях громад;

– створення тимчасового навчального простору у таборах для внутрішньо переміщених осіб або біженців.

У рамках сценарію 6) *Психосоціальна підтримка* пропонуються такі компоненти психосоціальної підтримки на рівні школи:

– *Тимчасові освітні заходи*, включаючи малювання та ігри, що тимчасово організуються в неформальних навчальних середовищах або в звичайних школах під час конфлікту. Ці заходи допомагають школярам виражати свої емоції та досвід, розвиватися розумово та емоційно, грати і набувати відповідних навичок.

– *Дружні до дитини середовища для навчання*, що є безпечними та гарантують захист учням. Викладачі при цьому застосовують методи навчання, що є інклюзивними, гендерно-чутливими, сприятливими, вільними від принижень та зловживань і такими, що забезпечують активну участь кожного.

– *Системи переадресації*, що спрямовують учнів до спеціалізованих служб психологічної допомоги чи у соціальні служби, мають існувати в школах для того, щоб учні, які намагаються подолати глибокий стрес або травму, отримали належну підтримку, за умов, якщо такі спеціалізовані служби існують.

– *Навчання вчителів та піклувальників*. Тренінги для вчителів та піклувальників з питань надання психосоціальної підтримки ознайомлять їх з видами діяльності (наприклад, малювання, рольові ігри, танці та пісні) та підходами до викладання, що ознайомлюють учнів з різними стратегіями подолання стресу та сприятимуть формуванню стійкості. Вчителі також повинні навчитися різним підходам до психосоціальної підтримки, щоб підтримувати безпечне та сприятливе навчальне середовище. Крім того, вони мають вміти визначати, коли дитину слід направити до спеціаліста у галузі психічного здоров'я.

– *Послуги для жертв гендерного насильства* мають включати першу психологічну допомогу та базові послуги охорони фізичного чи психічного здоров'я, що надаються медичними працівниками; усі ці послуги мають надаватися потерпілим від гендерного насильства.

– *Кодекси поведінки*, що встановлюють правила прийнятної поведінки для вчителів та учнів; вони розробляються та впроваджуються з метою підтримки безпечного, сприятливого та вільного від насильства навчального середовища. Наприклад, вони можуть забороняти вчителям застосовувати тілесні покарання та гендерне насильство, натомість проголошувати принципи дружнього до дитини навчального середовища. Що стосується школярів, то кодекси поведінки можуть розглядати питання емпатії та поваги до ровесників, а також переслідувань та бійок.

– *Засоби допомоги вчителям*, які можуть включати:

- забезпечення отримання вчителями регулярних компенсацій та доступу до гуманітарної підтримки (у т.ч. психосоціальної);
- організацію перерв у роботі протягом дня;

➤ заохочення до проведення періодичних педагогічних рад, а також проведення навчань за місцем роботи щодо методів викладання та підходів психосоціальної підтримки;

➤ забезпечення педагогів (особливо жінок) надійним і безпечним транспортом для трансферу до школи та додому.

У рамках сценарію 7) *Комплексні загальношкільні плани безпеки та захисту* пропонується впроваджувати комплексні плани безпеки та захисту на рівні школи, часто за підтримки міністерств та міжнародних організацій. Такі плани містять комплекс заходів, як-от захист, усунення наслідків та дії у відповідь. У стратегічний, комплексний підхід до планування безпеки та захисту можна інкорпорувати чимало компонентів кожного з шести заходів, описаних у цьому документі.

Вирішальним фактором визначено тісну співпрацю всіх учасників навчального процесу.

Директор школи. Директори тісно співпрацюють з працівниками закладу, учнями, комітетом з управління та місцевими органами освіти стосовно розробки та впровадження комплексних загальношкільних планів безпеки і захисту та низки інших заходів.

Вчителі. Вчителі беруть активну участь у різних заходах на рівні школи: організація патрулів, інструктаж школярів стосовно евакуації та засобів безпеки, переговори з представниками збройних угруповань про уникнення використання або нападів на школи, моніторинг та інформування про напади на школи, а також забезпечення функціонування систем раннього попередження / сповіщення (інформування батьків та учнів про небезпечні ситуації).

Комітети з управління школою. Такі комітети у складі директора, вчителів, батьків та лідерів громад (причому деякі з них були створені саме з метою захисту закладу від нападів) займаються питаннями впровадження засобів фізичного захисту (наприклад, спорудженням захисних стін навколо школи, залученням озброєних або неозброєних охоронців тощо), організації шкільних патрулів, а також розробкою та впровадженням комплексних шкільних планів безпеки і захисту. Такі структури на рівні школи координують свої зусилля з національними міністерствами чи їх місцевими структурами або працюють самостійно.

Батьки. І матері, і батьки дітей відіграють активну роль у якості членів шкільних комітетів, допомагаючи реалізувати цілу низку заходів, як-от гарантування безпечних подорожей вчителів і дітей до та зі школи, організація психосоціальної підтримки та забезпечення роботи систем раннього попередження / сповіщення – як в рамках комплексних шкільних планів безпеки і захисту, так і в якості окремих складових.

Учні. Школярі долучаються до заходів із захисту освітніх установ у якості інструкторів “рівний рівному” з питань безпеки, першої допомоги та психосоціальної підтримки. В деяких країнах школярі виступали волонтерами для мобілізації громад та заохочення повернення учнів до шкіл, або ставали активними членами шкільних комітетів з управління.

Загальні рекомендації для шкільних адміністрацій, керівників закладів освіти

Планування комплексної загальношкільної безпеки і захисту

- Спільно зі шкільним комітетом з управління та місцевими органами освіти розробити комплексний план безпеки і захисту відповідно до місцевих потреб.
- Спланувати участь вчителів (жінок і чоловіків) у тренінгах та в подальшому навчати інших вчителів, батьків та членів громади брати на себе лідерські функції у виконанні плану реагування на надзвичайні ситуації. Обрати вчителів (жінок і чоловіків), які зможуть ефективно реагувати в умовах надзвичайних ситуацій.
- Якщо це можливо і доцільно, використовувати сучасні технології (мобільні телефони, електронна пошта, Skype тощо) у реалізації та моніторингу загальношкільних заходів безпеки та захисту, системи раннього попередження та дистанційного навчання.
- Спланувати альтернативні способи надання освіти та безперервності навчання, наприклад, шляхом створення шкіл у громадах чи організації дистанційного навчання, щоб забезпечити продовження та доступ до освіти.
- Визначити потреби зміцнення шкільної інфраструктури (наприклад, спорудження захисних стін навколо школи) для стримування атак. Якщо ресурсів недостатньо, звернутися за допомогою до місцевих органів освіти, місцевих представників / НУО і агенцій ООН, а також до інших джерел.
- Продумати заходи для гарантування безпечної подорожі учнів (студентів) та викладачів до та з навчального закладу, а також засоби фізичного захисту шкільних приміщень.

Лідерська роль

- Стати лідером в питаннях розробки та впровадження заходів на рівні школи, залучаючи членів громади, органи освіти та інші зацікавлені сторони.
- Координувати питання розробки та впровадження заходів на рівні школи з батьками, місцевими релігійними та громадськими лідерами, громадськими організаціями, місцевими органами освіти, міжнародними НУО та іншими дотичними організаціями. Крім того, якщо це доцільно, залучати ресурси (наприклад фінансові та технічні) окремих осіб та організацій на запровадження нових чи посилення існуючих заходів.

Аналіз ризиків

- Перед розробкою та впровадженням заходів на рівні школи здійснити аналіз ризиків. Аналіз ризиків має виявити потенційні загрози для школи, учнів, вчителів і членів громади, та визначити ймовірність нападу. Аналіз ризиків також має включати оцінку уразливості шкільної інфраструктури, оцінку та картування маршрутів і шляхів евакуації, а також визначати шляхи пом'якшення (усунення) ризиків та чинників уразливості.
- Використати отримані висновки аналізу ризиків для обґрунтування розробки і впровадження шкільних заходів безпеки та захисту.

Залучення громади та комітетів з управління школою

– Звертатися за підтримкою до громадських організацій та шкільних комітетів з управління для розробки захисних заходів на рівні школи та документування впливу програми.

– Створити комітет з безпеки школи чи працювати в межах існуючої шкільної або громадської структури (наприклад, асоціації / комітету батьків і вчителів) для активізації участі громади в розробці та впровадженні заходів на рівні школи або комплексних загальношкільних планів безпеки та захисту.

– Розглянути можливість залучення релігійних чи громадських лідерів в органи шкільного врядування (якщо це доцільно); створити чи зміцнювати підтримку освіти всередині громади.

– Забезпечити участь усієї громади (включаючи жінок та дівчаток) в процесах розробки та впровадження заходів на рівні школи.

– Забезпечити участь матерів, батьків та інших піклувальників у процесах розробки та впровадження заходів на рівні школи або комплексних загальношкільних планів безпеки та захисту, а також пропонувати батькам (чи іншим родичам) участь в навчанні з надання першої допомоги, функціонування систем раннього попередження і надання психосоціальної підтримки.

– Прийти до консенсусного рішення або на основі інших колективних, інклюзивних демократичних процесів для підтримки незалежної ролі шкільного комітету з управління, вживати заходів, щоб ухвалені рішення відображали розмаїття поглядів і переконань членів громади.

Ресурси

– Де це доцільно, залучати ресурси (фінансові та технічні) місцевих органів освіти / НУО, організацій системи ООН та інших джерел для зміцнення захисних заходів.

Адвокація

– Пропагувати і підтримувати в межах закону національну політику, що захищає освітні установи від нападів.

– Використовувати докази і свідчення про напади, що уже відбулися, щоб продемонструвати ризики для шкільної спільноти та вимагати захисту.

На жаль, війна спричиняє комплексну кризу системи освіти. Нові реалії в Україні обумовлюють необхідність пошуку альтернативних форматів її організації. Тому, напрацьовані міжнародними організаціями рекомендації, що ґрунтуються на узагальненні ефективних практик багатьох країн, є актуальними для дослідження, поширення та адаптації до національної специфіки^{ix}.

Засадничим принципом міжнародної спільноти щодо організації освіти в умовах війни є безпека життя, а визначальною ідеєю – безперервність освіти. Важливо, щоб учасники освітнього процесу мали можливість підтримувати та розвивати навички, перебуваючи поза звичним освітнім середовищем.

Міжнародні організації наголошують на пріоритетності цілісної стратегії функціонування освіти та плану заходів з її реалізації в умовах воєнного стану. Не

менш важливим є співпраця інституцій освіти, влади, громад, батьків зі створення безпечних просторів для навчання, спілкування та розвитку учнів.

Реальними агентами організації освіти на місцях є заклади освіти та вчителі. Саме на них покладається місія організації навчального процесу у відповідності до кожної конкретної ситуації.

Світовий досвід засвідчує, що лише синергія усіх зацікавлених сторін забезпечує надання безпечної та безперервної освіти в умовах війни.

¹ Ювенальні прокурори: 361 дитина загинула внаслідок збройної агресії РФ в Україні. *Офіс Генпрокурора України* : веб-сайт. URL: <https://www.gp.gov.ua/> (дата звернення: 10.08.2022).

¹ Освіта під загрозою. *Міністерство освіти і науки України* : веб-сайт. URL: <https://saveschools.in.ua/> (дата звернення: 10.08.2022).

¹ Statement by GCPEA Executive Director, Diya Nijhowne, on Attacks on Education in Ukraine. *Global Coalition to Protect Education from Attack (GCPEA)* : веб-сайт. URL: <https://protectingeducation.org/news/statement-by-gcpea-executive-director-diya-nijhowne-on-attacks-on-education-in-ukraine/> (дата звернення: 10.08.2022).

¹ O'Malley V. Education under attack, 2007: a global study on targeted political and military violence against education staff, students, teachers, union and government officials, and institutions. UNESCO, 2007. 67 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000186303> (дата звернення: 10.08.2022).

¹ O'Malley V. Education under attack, 2010: a global study on targeted political and military violence against education staff, students, teachers, union and government officials, aid workers and institutions. UNESCO, 2010. 243 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000186809> (дата звернення: 10.08.2022).

¹ Cano A.F., Cervantes-Duarte L. Impact of Armed Conflicts on Education and Educational Agents: A Multivocal Review. *Revista Electrónica Educare*. 2016). *Bun. 20. №3*. С. 1–24. DOI: <https://doi.org/10.15359/ree.20-3.12>

Декларація про безпеку шкіл. Осло, 2015. 2 p. URL: https://protectingeducation.org/wp-content/uploads/documents/documents_safe_schools_declaration_ukrainian.pdf (дата звернення: 10.08.2022).

¹ Декларація про безпеку шкіл. Осло, 2015. 2 p. URL: https://protectingeducation.org/wp-content/uploads/documents/documents_safe_schools_declaration_ukrainian.pdf (дата звернення: 10.08.2022).

¹ Що можуть зробити школи, щоб захистити себе від нападів та від використання у військових цілях. *Global Coalition to Protect Education from Attack (GCPEA)* : веб-сайт. URL: http://protectingeducation.org/wp-content/uploads/what_schools_ukr.pdf (дата звернення: 10.08.2022).

¹ Освіта в реаліях війни: орієнтири міжнародної спільноти : оглядове видання / Олена Локшина, Оксана Глушко, Аліна Джурило, Світлана Кравченко, Оксана Максименко, Ніна Нікольська, Оксана Шпарик ; за заг. ред. Олега Топузова, Олени Локшиної ; Нац. акад. пед. наук, Ін-т педагогіки НАПН України. Київ : Пед. думка, 2022. 66 с. DOI <https://doi.org/10.32405/978-966-644-614-8-2022-55>